

ART I GUERRA CIVIL. UN INFORME D'URGÈNCIA DE PERE PUJOL CASADEMONT SOBRE EL PATRIMONI GIRONÍ (5 D'AGOST DE 1936)

Joaquim NADAL I FARRERAS¹
Universitat de Girona

Article lliurat l'1 d'abril de 2018. Acceptat el 4 de juny de 2018

RESUM

Després del cop d'estat de juliol de 1936 la revolució social desfermada va donar el poder als comitès antifeixistes i es va desencadenar un procés de destrucció del patrimoni religiós i de col·leccions particulars de prohoms conservadors. La Generalitat va desplegar un operatiu per minimitzar els efectes de la destrucció i preservar i salvar tot el que quedava. Un informe de Pere Pujol, que treballava per a Jeroni Martorell a la Generalitat, redactat el 5 d'agost de 1936 ens perfila unes primeres impressions de valor desigual.

PARAULES CLAU

Guerra Civil, patrimoni, destrucció, salvaguarda, Girona, Banyoles, Sant Feliu de Guíxols.

Art and Civil War. An urgent report by Pere Pujol Casademont on Girona's heritage (5 August 1936)

ABSTRACT

After the coup in July 1936, the ensuing social revolution gave power to anti-fascist committees, resulting in the destruction of religious property and

1. E-mail: quimnadal@hotmail.com

private collections owned by the conservative elite. The Catalan government (Generalitat) implemented an operation to minimise the effects of this destruction and preserve and save all that was left. A report by Pere Pujol, who was working for Jeroni Martorell in the Generalitat, written on 5 August 1936, presents some initial impressions of uneven value.

KEYWORDS

Spanish Civil War, heritage, destruction, safeguard, Girona, Banyoles, Sant Feliu de Guíxols.

INSURRECCIÓ MILITAR, GUERRA I REVOLUCIÓ. DESTRUCCIÓ I SALVAMENT

Cada vegada hi ha més evidències dels actes de destrucció de patrimoni artístic a Catalunya el juliol de 1936 i també cada vegada hi ha més evidències de la immediatesa de la reacció del govern de la Generalitat, amb l'ajut imprescindible de servidors públics i de voluntaris, en el seu intent per aturar la barbàrie i salvar el patrimoni.

És prou conegut que en els primers moments i des del despatx del conseller de Cultura de la Generalitat Ventura Gassol, el secretari Melcior Font i Marsà i el secretari Miquel Joseph i Mayol van tractar de canalitzar les energies dels voluntaris que arribaven al Palau de la Generalitat i es posaven a la disposició del govern per tractar de frenar l'impuls iconoclasta desfermat.

Un mes abans de tots aquests fets (el 2 de juny de 1936), el govern de la Generalitat havia reorganitzat, seguint l'esperit de la Llei de patrimoni de 1934, els diferents aspectes previstos i havia creat cinc seccions encomanades a Jordi Rubió i Balaguer (Biblioteques), Agustí Duran i Sanpere (Arxius), Joaquim Folch i Torres (Museus), Jeroni Martorell (Monuments) i Pere Bosch Gimpera (Excavacions).

A finals de juliol, el dia 29, passats uns deu dies del sollevament i de la reacció revolucionària, reunida la Comissió del Servei de Patrimoni per Ventura Gassol s'acabava de reorganitzar el Servei de Salvament, aquest cop en tres grups: Arxius, encomanat a Agustí Duran i Sanpere; Biblioteques, encarregat a Jordi Rubió i Balaguer, i Monuments i Patrimoni, a

ART I GUERRA CIVIL. UN INFORME D'URGÈNCIA DE PERE PUJOL CASADEMONT
 SOBRE EL PATRIMONI GIRONÍ (5 D'AGOST DE 1936)

càrrec de Jeroni Martorell. Dos dies després, el govern donava per acabada l'emergència més crítica.²

Les personalitats d'Agustí Duran i Sanpere, de Pere Bosch Gimpera, de Joaquim Folch i Torres i de Jordi Rubió i Balaguer han eclipsat, en part, la dimensió de Jeroni Martorell, qui, per la seva trajectòria des de 1915 i per l'activitat continuada en una etapa cronològica molt àmplia, hem de considerar que va tenir un paper molt rellevant en la definició i el desplegament de les polítiques de catalogació, conservació i salvaguarda del Patrimoni Històric Artístic Local. La documentació de les actuacions del seu servei que es conserva a l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona (SPAL), així com el seu fons personal conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, contenen una abundant documentació de gran valor i amb molta informació sobre l'actuació del Servei des de la seva creació. Raquel Lacuesta³ li ha dedicat una atenció constant, ha publicat estudis i no ha parat mai de reclamar l'atenció sobre la figura de Jeroni Martorell i reivindicar-la. L'exploració sistemàtica de tots aquests fons pot aportar encara noves dades sobre el desplegament de les polítiques patrimonials i, específicament, sobre la salvaguarda del tresor artístic nacional durant la Guerra Civil espanyola.

PERE PUJOL I CASADEMONT (SANT FELIU DE GUÍXOLS, 27 DE GENER DE 1901
 - 2 D'AGOST DE 1965)

Pere Pujol havia nascut al carrer Nou de Garrofers de Sant Feliu de Guíxols. L'any 1921 es va traslladar a viure a Barcelona, entre 1921 i 1924 va treballar per a una empresa de fabricació de maquinària tèxtil i a partir de 1924 es va dedicar a la compra i venda de llibres i ho compaginava amb les seves

2. FRANCISCO GRACIA; Glòria MUNILLA (2011), *Salvem l'art. La protecció del patrimoni cultural català durant la Guerra Civil*, Barcelona, La Magrana, especialment el primer capítol, «La Generalitat i el patrimoni cultural el juliol del 36». Aquest llibre és la millor síntesi disponible a dia d'avui, incorpora les aportacions més recents i supera el valuós llibre testimonial de Miquel JOSEPH MAYOL (1971), *El salvament del patrimoni artístic català durant la Guerra Civil*, Barcelona, Pòrtic, que durant molt de temps des de la seva publicació havia estat pràcticament un referent aïllat.

3. Raquel LACUESTA (1998) hi va dedicar la seva tesi doctoral: «El Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona. Metodologia, criteris i obra. 1915-1981» (Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona. L'any 2000 va publicar aquest treball amb el títol *Restauració monumental a Catalunya. Segles XIX i XX*, Barcelona, Diputació.

afeccions literàries. Va col·laborar a *Flames Noves* i va col·laborar i dirigir *Joven-tut Catalana*. A partir de 1927 es va dedicar a l'edició dels diferents volums de *l'Àlbum Meravella*, que ell dirigia i editava i que publicava la Llibreria Catalònia. La guerra li interrompé aquest projecte amb el volum dedicat a Barcelona en preparació. Un cop acabada la guerra va reprendre aquesta tasca editorial i la compravenda de llibres amb diversos volums de Joan Amades il·lustrats amb xilografies d'E. C. Ricart, alguns publicats a cavall entre abans i després de la guerra. És molt probable, doncs, que el boix que il·lustra el paper de carta personal de Pere Pujol i Casademont (Corts Catalanes, 553, Barcelona) amb el qual va escriure l'informe a màquina que publiquem, sigui obra de Ricart.⁴

UN INFORME DEL 5 D'AGOST DE 1936

No hi ha gaires documents dels primers dies d'efervescència revolucionària i d'accions d'iconoclàstia incontrolades i és per això que m'ha semblat interessant de donar-ne a conèixer un del Fons Jeroni Martorell de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona que, amb data de 5 d'agost de 1936, quan encara no feia un mes de la insurrecció militar i la revolució, contenia l'informe que va presentar Pere Pujol i Casademont,⁵ circumscrit a algunes poblacions de les comarques gironines. No sabem quin vincle tenia Pere Pujol Casademont⁶ amb el Servei de Monuments quan va esclatar la Guerra Civil.

4. A l'Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols hi ha el Fons Pere Pujol Casademont amb material variat de caire biogràfic que ajuda a precisar millor la trajectòria de Pere Pujol. Hi ha el material recollit i aplegat per la família, correspondència, documentació personal, carnets, etc. Entre altra documentació, hi ha el carnet de treballador de la Secció de Monuments del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, signat amb el núm. 10 per Jeroni Martorell, com a cap de la Secció amb data 1 de febrer de 1938 i registrat amb el núm. 1.220 el dia 24 de febrer de 1938. He d'agrair a Marc Auladell les informacions sobre aquest fons i el seu contingut.

5. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Fons Jeroni Martorell, 5D-48-17. JM B1-158 (1).

6. Arxiu de la Diputació de Barcelona. Expedient personal de Pere Pujol i Casademont. Més enllà de les dades de caràcter laboral, hi consta que va néixer a Sant Feliu de Guíxols el 27 de gener de 1901, a la una de la tarda, i que fou batejat a l'església parroquial de Sant Feliu el dia 10 de febrer de 1901 rebent els noms de Pedro, José i Carlos i que era fill de Feliu Pujol Ponjuan, de Sant Feliu, i de Carmen Casademont Juan, de Castell d'Aro. L'expedient és molt elemental i conté escàsimes dades.

ART I GUERRA CIVIL. UN INFORME D'URGÈNCIA DE PERE PUJOL CASADEMONT
 SOBRE EL PATRIMONI GIRONÍ (5 D'AGOST DE 1936)

L'origen del document que publiquem podia ser potser només un encàrrec personal de Jeroni Martorell a Pere Pujol, bé fos perquè Martorell ja el coneixia per les seves activitats en el món del llibre o simplement perquè el considerava pel seu origen ganxo especialment preparat per recórrer la demarcació de Girona. Però també pot ser que en esclatar la guerra ja fos treballador al servei de la Generalitat. Sigui com sigui, un parell d'anys més tard, en els decrets de reorganització de la Conselleria de Cultura de gener de 1938, el trobem en la condició d'oficial segon en el decret de 26 de gener de 1938 que reestructurava la Secció de Monuments Històrics.⁷ Per una raó o altra no ens ha d'estranyar que ja el 1936 estigués sota les ordres de Jeroni Martorell i el seu informe es trobi entre els papers del director de la Secció.⁸ Tampoc no sabem les raons per les quals va ser traslladat a la Conselleria de Governació i, en realitat, un cop acabada la guerra el nostre personatge va continuar la seva activitat de llibreter i editor i en el seu expedient de la Diputació de Barcelona no consta cap reclamació de plaça per part d'ell ni cap intent de depuració per part de l'administració.

Es tracta d'un informe molt elemental, d'un àmbit territorial dispers i limitat, fet a corre-cuita arran d'una visita ràpida de la qual no sabem la data, però amb precisions interessants sobre Girona, Porqueres, Usall, Banyoles i Sant Feliu de Guíxols. Per a la resta del territori hi ha alguna indicació molt general i alguna directriu sobre alguns objectes d'art concrets. Cal remarcar també com se subratlla el paper dels ajuntaments i de la Comissió de Monuments, que en aquest cas devia ser la Comissió de Patrimoni Artístic i Arqueològic de la qual coneixem tota la trajectòria des de la seva creació el 22 de juliol de 1936 i el

7. GRACIA; MUNILLA, *op. cit.*, p. 152. Dirigia la secció Jeroni Martorell i hi figuraven Joan Subias Galter i Josep Gudiol i Ricart com a caps de negociat de segona; dos oficials primers, Gerard Carbonell Piñol i Josep Bardolet Soler; dos oficials segons, Horaci Sabater i Sánchez i Pere Pujol i Casademont; dos delineants, Faust Renom i Jaumandreu i José Pla Palomer; un auxiliar primer, Joan Estorch i Salamó; dos auxiliars segons, Roser Pérez i de la Torre i Josefa Coromines i Macià; un ordenança, Josep Pons Ramírez de Verger, i un xofer, Segimon Carrenca i Coll.

8. A l'expedient personal que ja hem esmentat (vegeu la nota 6) de l'Arxiu de la Diputació de Barcelona consta aquesta ordre de 26 de gener de 1938 en què era nomenat, per adaptació de plantilla, oficial segon de la Secció de Monuments. Consta també que va prendre possessió d'aquest càrrec el dia 1 de febrer de 1938. No hi consta cap dada anterior. Consta, en canvi, que l'11 de juny de 1938 va ser nomenat com a habilitat de la Secció de Monuments Històrics mentre estigués mobilitzat el Sr. Joan Pla i Palomer. Cap a finals de 1938, el 17 de novembre, fou traslladat en comissió de serveis al Departament de Governació i Assistència Social. No consta cap dada sobre la seva situació un cop acabada la guerra ni si va ser depurat.

contingut de les seves actes. que van del 12 de setembre de 1936 al 12 de març de 1938.⁹

Pere Pujol Casademont, però, remarca en el seu informe de primers d'agost, i per un període anterior a la primera acta de l'esmentada Comissió, l'acció i el perill que van córrer els seus membres en la tasca de salvament.

Atès que l'informe porta data del 5 d'agost, hem de concloure que la visita que va fer en alguns dels llocs que esmenta degué ser a finals de juliol i encara amb l'excitació desfermada dels primers dies. L'informe peca de generalitzacions i d'una certa ingenuïtat i es concentra en el que es va salvar i dedica menys atenció al que es va destruir. Amb tot, quan els fets són molt evidents els recull amb tota claredat.

És difícil disposar d'una cronologia precisa de les destruccions i hi ha fins i tot la possibilitat que alguns fets que ens són coneguts s'haguessin produït amb posterioritat a la visita de Pere Pujol Casademont a les comarques gironines. Malgrat aquesta dificultat d'establir amb precisió una cronologia, hem anotat el document amb les dades que avui coneixem i que completen o corregeixen les impressions de Pujol. El contrast entre l'informe fet sobre la marxa i en el mateix moment i la fredor esferidora de les dades que els historiadors hem pogut recollir posteriorment permet un contrapunt útil i un valor afegit d'objectivitat.

Hem d'afegir també que els llocs visitats directament (Girona, Banyoles, Sant Feliu de Guíxols) ens mostren més dades en el document mentre que els llocs o elements patrimonials que són esmentats «per les referències que he recollit» pequen de major abstracció generalista i és aquí on el contrapunt de les anotacions adquireix un pes, per contrast, més evident.

Cada dia disposem de més informació sobre la destrucció i sobre el salvament de l'art català durant els primers mesos de guerra i revolució l'any 1936. Valgui aquest document per afegir una mica més d'informació a la que ha anat sortint en els darrers temps sobre molts indrets diferents de Catalunya.¹⁰

9. Joaquim NADAL I FARRERAS; Gemma DOMÈNECH I CASADEVALL (2015), *Patrimoni i guerra, 1936-1940*, Girona, Ajuntament de Girona - ICRPC. En un treball monogràfic he resseguit la tasca específica de Joan Subias Galter, funcionari de la Comissaria de la Generalitat a Girona i membre de l'esmentada Comissió; amb altres membres de la Comissió va assistir a l'acte de l'obertura del sepulcre de sant Narcís, fet que va ser utilitzat en contra de Subias en l'expedient de depuració al qual fou sotmès el 1939 i 1940; Joaquim NADAL I FARRERAS (2016), *Joan Subias Galter (1897-1984), dues vides i una guerra*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

10. He fet un estat de la qüestió sobre aquest tema a Joaquim NADAL I FARRERAS, «La salvaguarda del patrimoni històric, artístic i científic de Catalunya, 1936-1939» al Simposi A

ART I GUERRA CIVIL. UN INFORME D'URGÈNCIA DE PERE PUJOL CASADEMONT
 SOBRE EL PATRIMONI GIRONÍ (5 D'AGOST DE 1936)

El document que presentem, com hem dit, és un compendi recollit en pocs dies, precipitadament, i amb informacions de procedència diversa. Al costat d'asseveracions del tot contrastables, n'hi ha moltes de genèriques que les dades disponibles amb posterioritat precisen més o desmenteixen. Valgui, però, com a testimoni d'una manera de treballar i de la preocupació efectiva de Jeroni Martorell per mirar de reunir informacions que permetessin desplegar una acció de salvament més ordenada i coordinada.

APÈNDIX DOCUMENTAL

AHCB. Fons Jeroni Martorell. 5D-48-17 JM B1-158 (1).

Paper amb un encapçalament imprès: P. Pujol i Casademont. Un gravat. Corts Catalanes, 553. Barcelona.

2 folis mecanoscrits.

5-VIII-36

INFORME

De la inspecció efectuada personalment a GIRONA, BANYOLES i alguns pobles de la comarca i SANT FELIU DE GUÍXOLS.

Cal remarcar abans que tot que la Comissió de Monuments des del primer moment va salvar el que fou possible i acudí a algunes localitats, passant moments de veritable perill entremig del poble desfermat.

Aquesta intervenció, amatent tothora, i el bon sentit i cultura de molts ajuntaments, han fet que en general a Girona i la seva comarca s'hagi salvat la major part del nostre patrimoni artístic i evitat la destrucció de molts edificis.¹¹

80 anys del cop de Franco, celebrat a Barcelona el 2016. Publicat a Jaume SOBREQÜES I CALLICÓ [dir.]; Oriol DUEÑAS i Josep Lluís MARTIN BERBOIS [ed.] (2017), *A 80 anys del cop d'estat de Franco. La Generalitat de Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona, Centre d'Història Contemporània - Memorial Democràtic, p. 239-280.

11. Pujol Casademont parla del salvament de molts edificis. La referència específica als edificis converteix la seva asseveració en força més exacta que si s'hagués referit als béns artístics en general, ja que la destrucció fou més important en el cas dels béns mobles que en el dels béns immobles del patrimoni artístic de Catalunya i també de la regió de Girona. Podem afegir que ni

GIRONA.¹² La Catedral ha estat incautada i salvada junt amb les seves joies, totalment.

No es pot dir el mateix de Sant Feliu,¹³ on hi ha destruïdes, entre altres objectes d'importància relativa, algunes imatges de gran vàlua.

També han estat incautades algunes cases de caràcter sumptuós entre elles la Casa Carles, l'interior de la qual, però, ha sofert bastant, la de Pérez Xifra, etc.

BANYOLES. Els edificis religiosos han estat salvats de l'incendi. No ho han estat, però, els altars i de les esglésies i bona part del seu mobiliari. El més important, però, es retirà oportunament i ara és guardat en una dependència de l'Ajuntament.¹⁴ Entre el que es guarda figura la famosa arqueta de sant Martí i una bona taula gòtica del segle xv procedent de l'església de l'antic monestir. En aquest monestir convertit fins ara en Casa Missió, tot hi és intacte, inclòs una bona biblioteca que no em fou possible veure perquè estava segellada a fi d'evitar la desaparició de cap volum. En la sala anterior a aquesta biblioteca hi ha encara unes quantes pintures sobre tela de bastant valor que vaig reiterar fòsin guardades. Per a satisfer l'afany de cremar que encara subsistia entre alguns

Banyoles ni Sant Feliu de Guíxols no apareixen en el detall de les esglésies destruïdes totalment o parcialment a l'inventari realitzat un cop acabada la guerra pel Bisbat de Girona a partir d'una enquesta a les parròquies. «Sacrificios, ruinas y despojos de la Iglesia gerundense durante el dominio marxista, 1936-1939», *Boletín oficial eclesiástico del obispado de Gerona*, novembre de 1942, número extraordinari, Girona, Impremta Masó. Aquest opuscle no ens és directament útil per contrastar la destrucció de retaules perquè fa una agrupació estadística i no nominal per arxiprestats; això dona la dimensió de la destrucció, però no dona el detall desglossat.

12. Sobre Girona, cal veure molt especialment l'article de Joan BUSQUETS DALMAU (1986), «La destrucció d'esglésies a la ciutat de Girona el 1936 i les seves excepcions» a *La Guerra Civil a les comarques gironines (1936-1939)*, Girona, Quaderns del Cercle, p. 189-222, i també l'article de Josep CLARA RESPLANDIS (2002), «Art i Guerra Civil (1936-1939). L'exemple de Girona» a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. XLIII, p. 263-277.

13. Sobre Sant Feliu vegeu l'article de Josep CLARA RESPLANDIS (1977), «L'ex-col·legiata de Sant Feliu de Girona i la Guerra Civil», *Revista de Girona*, núm. 97, p. 95-104.

14. La dualitat destrucció i salvaguarda és tothora present. Carme VINYOLES (1986), «Banyoles: la provocació i la mort destruï la placidesa de l'estany...», *Presència. Història viva. La Guerra Civil a les comarques gironines*, Girona. La recollida de materials i la seva custòdia en dependències municipals fou iniciativa de l'arquitecte municipal Francesc Figueres i Amaller. Simultàniament, «una immensa foguera acollí llibres, medalles, rosaris i tota mena d'ornaments i peces de valor entre elles el retaule barroc de l'altar major del monestir». Així ho recullen també J. GRABULEDA; J. TARRÚS (1993), a *Banyoles*, Girona, Quaderns de la Revista de Girona - Diputació de Girona, p. 87: «Es cremaren tresors artístics com el retaule barroc del monestir. Foren estimbades les campanes de Santa Maria i la Martiriana del Monestir».

armats, vàrem convenir amb l'arquitecte municipal de Banyoles que podien ésser sacrificats uns quants quadres exposats en les galeries del claustre, reproduccions en tela molt deficientes i executades per mans poc hàbils.

A les cases consistorials de Banyoles també s'hi guarden diversos objectes d'orfebreria procedents del santuari del Collell, que hi portaren uns voluntaris.

PORQUERES. El magnífic temple i portada romànica està intacte. S'han cremat, però, els altars i ornamentació interior.

Feta una inspecció a la casa rectoral, completament (p. II) trasbalsada, encara em fou possible assenyalar alguns objectes, com una Pietat, un Sant Crist del segle XVIII i una Verge del Roser, per a ésser portats a la Casa Consistorial de Banyoles.

D'entre els molts objectes procedents d'aquest temple que de bell principi se salvaren i que es guarden en la ja esmentada Casa Consistorial, cal assenyalar una magnífica creu de plata del segle XVI, un reliquiari barroc i gran quantitats de pergamins i documents.

USALL (Municipi de Porqueres). Temple salvat totalment. Només es cremaren alguns altars portats expressament a l'exterior i encara d'alguns d'ells, amb criteri molt intel·ligent, se n'extreien abans algunes magnífiques columnes barroques i imatges principals.

Tot el que d'aquesta església es guarda en una masia propera, és una bona creu processional del segle XVI, un Crist, talla del s. XVIII, diversos objectes molts de plata i una bona quantitat de llibres de 1700 i pergamins.

Segons impressions recollides sembla que en bastantes esglésies de la rodalia es féu el mateix que a Usall. Es convocaren els veïns principals, convingueren treure i guardar el de més valor, cremar el que en podríem dir secundari i conservar l'edifici.

SANT FELIU DE GUÍXOLS. És la població visitada en la qual hi ha hagut menys trasbals revolucionari.

El temple parroquial, la Porta Ferrada, el museu parroquial i tots els edificis religiosos estan íntegres absolutament. Ni tan sols s'intentà cremar-los.

Únicament es cremà l'ermita de Sant Elm i encara per mans forasteres. Contenia un petit altar barroc i objectes de culte moderns, procedents de la restauració que s'hi havia efectuat recentment.¹⁵

15. Sobre Sant Feliu de Guíxols vegeu el llibre d'Àngel JIMÉNEZ (1995), *La Guerra Civil a Sant Feliu de Guíxols*, Sant Feliu, Ajuntament-Diputació, i també l'article de Carme VINYOLÉS (1986), «Tres anys d'explosió revolucionària sota la guerra a Sant Feliu», a *Presència. Història viva*,

Puc afegir encara per les referències que he recollit que...

—La famosa creu de VILABERTRAN està salvada.¹⁶

La Guerra Civil a les comarques gironines, Girona, p. 18-28. La realitat és que sabem el que es va destruir els darrers dies de juliol del 36 després que l'Ajuntament republicà hagués aconseguit mantenir un cert ordre durant uns dies: «El 25 de juliol —Sant Jaume— es prohibí el pas dels sacerdots que per la rectoria intentaven d'arribar al temple per dir missa. A finals del mateix mes, després de requisar l'església parroquial i les altres capelles religioses començà la gresca, el saqueig i la crema —fora del temple— d'altars, imatges i altres objectes de culte. Tanmateix es pogueren salvar els locals. Concretament, de la parròquia s'abateren l'altar major i el del Roser, unes talles del Crist en la Creu i de sant Benet del segle XVIII; l'orgue i un gran nombre de casulles i altres ornaments. També s'obriren a l'església parroquial dues sepultures laterals de l'altar del Sagrat Cor de Jesús. De la plaça del monestir —de l'arc de Sant Benet— es féu baixar amb un llibant la imatge del sant que ocupava la fornícula i es trencà. De la capella de Sant Elm es destruïren l'altar barroc i el museu annex de l'ermita. També foren objecte de destrucció els altars de les Carmelites i el Cor de Maria», a JIMÉNEZ, *op. cit.*, p. 72-73. En relació amb Sant Elm podem afegir els interrogants que l'any 1937 es plantejava Josep de C. Serra i Ràfols en una carta a Francesc Riuró i la carta de resposta d'aquest; Joaquim NADAL I FARRERAS; Rosa Maria GIL I TORT (2017), *Rafael Masó, arqueòleg*, Girona, Ajuntament. El 10 de març de 1937 Serra i Ràfols li deia a Riuró que «s'hauria d'investigar què s'ha fet o què va passar smb la casa de Mn. Lambert Font (plaça del Carril, 2, 1r, 1a). Segons notícies que tenim en dita casa hi havia llibres, documents antics (entre ells una patent de Sanitat de Sant Feliu), un manuscrit de la història de Sant Feliu de Guíxols (manuscrit o a màquina), un caixó o caixons amb terrissa ibèrica de Sant Feliu, i altres materials interessants. Si ja no s'ha fet o no s'ha perdut caldria recollir-ho i posar-ho en els llocs que corresponen (Biblioteca del Museu, Museu, Arxiu, etc)» i segueix: «S'hauria també de veure què ha passat amb els objectes històrics de l'ermita de Sant Elm (prop de Sant Feliu). Sembla que hi havia unes casulles i objectes de culte interessants, una imatge notable de la Verge, dita de les Penyes, etc.». Uns dies després, el 25 de març de 1937, la resposta de Francesc Riuró fou clara: «Llambert Font: Segons referències obtingudes a la Comissió d'Incautacions, aquest Sr. va deixar la ciutat els primers dies després dels fets de juliol i per això aquesta comissió es va fer càrrec del pis del dit Sr. Varen fer una tria de tot el que va semblar-los útil i el restant ho van destruir. És clar que això coincideix amb els començos de l'actuació de la nostra Comissió, però no podíem suposar que es trobessin en el dit lloc documents de valor històric. De totes maneres, en aquells moments teníem prou feina a salvar tot el de valor de les esglésies i convents de Girona i de fora de Girona. Posteriorment ens vàrem posar d'acord amb la dita Comissió i en el moment de fer les incautacions es feia una tria de tot el que tingués un valor artístic, històric o arqueològic. Referent a Sant Elm, va passar quelcom més greu. Segons referències d'un amic de Sant Feliu de Guíxols, tot el que contenia la dita capella va ser cremat. En l'actualitat —em diu— no és permès pujar a Sant Elm, doncs hi ha unes bateries emplaçades».

16. Sobre el monestir de Santa Maria de Vilabertran, el seu estat d'abandonament abans de la guerra, les accions de salvaguarda, els usos espuris, les propostes de reutilització i salvament i la preocupació específica per la Creu de Vilabertran, són útils les referències documentals que dono a NADAL, *Joan Subias Galter (1897-1984)...*, *op. cit.* La presència de la Creu a l'exposició de París

ART I GUERRA CIVIL. UN INFORME D'URGÈNCIA DE PERE PUJOL CASADEMONT
 SOBRE EL PATRIMONI GIRONÍ (5 D'AGOST DE 1936)

—També ho està PERALADA.

—De CASTELLÓ D'EMPÚRIES s'ha salvat el retaule de marbre daurat i la Verge que el presideix.¹⁷

—De BESALÚ s'ha salvat el de més relleu que contenen els temples.¹⁸

també es pot documentar a NADAL; DOMÈNECH, *op. cit.*, p. 171 i p. 20 del Catàleg de l'exposició on figura amb el núm. 11 de la sala V. Un llibre més recent de JOSEP MARIA GIRONELLA (2017), *Santa Maria de Vilabertran, la preservació del conjunt monumental*, Vilabertran, Fundació Albert Tomàs i Bassols, és una aproximació de conjunt però no ha pogut incorporar les aportacions dels llibres esmentats abans de Joaquim Nadal i Farreras i de Joaquim Nadal i Farreras i Gemma Domènech i Casadevall.

17. Sobre Castelló d'Empúries s'ha de seguir el relat que fa de les destruccions, del salvament i de la persecució religiosa Albert COMPTE I FREIXANET (1994) a *República i Guerra Civil a Castelló d'Empúries (entre la història i les memòries)*, Figueres, Gràfiques Canigó, especialment les pàgines 112 i següents sobre la transformació de l'església parroquial en presó i les pàgines 125 i següents sobre la persecució religiosa amb el detall de l'impacte de la revolució sobre el patrimoni religiós de Castelló. Compte precisa més que el document de Pere Pujol sobre el que es va salvar i ho subratlla dient que a l'església parroquial «l'estructura pètria o carcassa arquitectònica es salvà de les flames»; es refereix també al salvament de la capella dels Dolors i «tampoc fou malmès el meravellós altar major d'alabastre [...] ni la portalada». Esmenta, però, també la destrucció de pràcticament tots els altars laterals, el cor, l'orgue, la capella de la Sang, la destrucció del convent de Santa Clara, les capelles de l'Asil Duran i la de les Carmelites. Compte explica també escenes al carrer de crema i destrucció d'imatges.

18. Aquesta afirmació tan genèrica és només una mitja veritat. Consta la destrucció del retaule de Sant Vicenç i justament com a conseqüència d'aquest fet es pot documentar la troballa d'un vas de vidre o cristall d'origen hispanoàrab o persa conservat ara al Museu d'Art de Girona. La troballa s'atribueix a Joan Subias un cop va inspeccionar l'església de Sant Vicenç després de la destrucció del retaule barroc. Vegeu Alberto VELASCO; David WHITEHOUSE, «A relief cut-bowl from Besalú (Girona, Spain)», *Journal of Glass Studies*, vol. 54, 2012, p. 119-125. Amb anterioritat, Joan LÓPEZ a «Besalú», *Quaderns de la Revista de Girona*, Girona, Diputació, 1988, recollia aquest fet així: «En destruir el retaule de l'altar major (de Sant Vicenç), en un forat de l'absis es va trobar un vas persa de cristall de roca, decorat, a l'interior del qual hi havia monedes d'or que van desaparèixer. El vas després de la Guerra Civil fou portat al Museu Diocesà». Podem aportar aquí el testimoni de les *Memòries* de Joan Subias Galter (Arxiu de l'IEC, Fons Subias), que diu: «Posteriorment, en una visita amb Jeroni Martorell, a Sant Vicenç de Besalú, pocs dies després de la revolta, vàrem identificar, abandonat en [...], no lluny del pilar que havia sostingut una ara de l'altar, un vas de gran format, de vidre amb incrustacions i temes decoratius d'aus enfrontades, i que contenia relíquies òssies. Recollides aquestes en un receptacle, va ésser retirat el magne vas fatimita i portat al tresor de la seu de Girona». El llibre de Joel COLOMER; Laura BARTOLOMÉ; Miquel Àngel FUMANAL; Xavier SOLÀ i Lourdes DE SAN JOSÉ LLONGUERAS (2008), *La parròquia de Sant Vicenç, un eix religiós, social i artístic en la història de Besalú*, Besalú,

- A CANET D'ADRI no es pogué evitar que es cremés l'Arxiu.
- Tampoc es pogué evitar la destrucció de la Verge jaçent anomenada l'Assumpta d'AMER.
- Sembla que també està perdut el magnífic retaule barroc de la parroquial de PALAFRUGELL.¹⁹
- Igualment uns desconeguts pujaren al Santuari de la Mare de Déu del Mont, destrossant la imatge de la Verge que era de marbre policromat (s. XIV) i tot l'interior.²⁰

Ajuntament de Besalú - Diputació de Girona, dedica un darrer capítol a «Sant Vicenç entre els segles XIX i XX: visites il·lustres, robatoris, destruccions i restauracions», que conté un apartat sobre la Guerra Civil: destruccions i salvaments, p. 242-244. En aquest apartat s'esmenten les destruccions que segons testimoni de Damià Estela es van produir entre el 25 i el 27 de juliol, i els objectes que, recuperats, van ser traslladats uns mesos més tard a Girona. Malgrat el detall i la relació no aclarim res més respecte de la troballa per part de Subias del vas de tradició aràbiga. «A Sant Vicenç foren cremats i destruïts tots els retaules, escultures i pintures, i mobiliari en general, només se salvà un harmonium», p. 242. A la p. 243 es relaciona la llista d'objectes traslladats a Girona el mes de març de 1937;

19. Sobre l'església de Sant Martí de Palafrugell i l'incendi i destrucció de béns artístics ocasionats el 23 de juliol de 1936 i els dies posteriors, vegeu el capítol que hi dedica Aurora PÉREZ SANTAMARIA (2007) a «L'art religiós a Palafrugell», *Quaderns de Palafrugell*, Ajuntament de Palafrugell - Diputació de Girona, i la sèrie d'articles que Joan Badia-Homs va dedicar als retaules desapareguts a la *Revista de Palafrugell* de l'any 1997. Joan BADIA I HOMS (1997), «Els retaules de Palafrugell, desapareguts: El retaule gòtic de la parròquia de Sant Martí», *Revista de Palafrugell*, núm. 43 (maig); «Els retaules de Palafrugell desapareguts. El retaule barroc de la parròquia de Sant Martí», *Revista de Palafrugell*, núm. 44 (juny); «Els retaules de Palafrugell desapareguts. El retaule barroc de Sant Sebastià de la Guarda», *Revista de Palafrugell*, núm. 46 (agost) i «Els retaules de Palafrugell desapareguts. El retaule de Sant Fruitós de Llofríu», *Revista de Palafrugell*, núm. 47 (setembre). També Lluís MOLINAS I FALGUERAS (1989), *Palafrugell, 1936-1939 (Recull-testimoni d'una guerra)*. Palafrugell, Lluís Molinas.

20. No hi ha gaires detalls sobre aquesta destrucció però el document que recull la «Memòria del Santuari del Mont» diu: «1940. Reconciliada l'església, el dia 8 de setembre s'hi celebrava l'Aplec. No hi ha la imatge de la Verge que queda substituïda per un quadre rústicament pintat. Hi assisteixen uns 300 devots. El sermó és de desgreuge a la Verge i a la vegada una invitació a la restauració del Santuari, es fa una crida a la caritat de tots els devots. El gra no cau en terra erma. Però fa falta», a «Memòria del Santuari del Mont (finals segle XVIII-1953)» de Pere GIFRE RIBAS; Santi PUIG PLA i Joaquim TREMOLEDA TRILLA (2011) al dossier «La Mare de Déu del Mont. 700 anys de la Fundació del Santuari», a *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, vol. 42, p. 83-131.